

SERES ATTILA*

Történész a történelem sodrában *Arkagyij Sziporov az 1956. évi magyar forradalomban*

Előszó

Szinte közhelynek számít, hogy az „egyszerű állampolgárok” („átlagpolgárok”) mint adatközlők által a különféle publikációs és kommunikációs eszközök (visszaemlékezések, *oral history*-források, interjúk stb.) segítségével rögzített és az utókorra örökített információk lehetőséget nyújtanak a 20. századi történelmi események perszonális, mikrotörténelmi megközelítésére, s ezzel együtt számos olyan mozzanat vagy apró részlet megismerésére, amelyek nem olvashatók ki a különféle kormányzati, államigazgatási vagy katonai szervek iratanyagából. Az időbeli közelség miatt mind a magyar társadalom kollektív tudatában, mind fővárosi, mind regionális, mind pedig helyi szinten és családi körben is a legtöbb ilyen jellegű eleven emlék talán az 1956. évi forradalom eseményeivel kapcsolatosan köszön vissza. A korabeli történéseket azonban a legtöbb esetben a magyar „átlagpolgár” szemével látjuk, ezért az ilyen jellegű források révén jó eséllyel ugyanazt az érzelmi attitűdöt ismerhetjük meg, s leginkább a magyar adatközlők helyzetébe tudjuk beleképzelni magunkat, velük tudunk a legkönnyebben azonosulni.

Moszkvai levéltári kutatásaink során egy olyan iratra bukantunk, amely ezt a fentebb vázolt paradigmát akár ki is egészítheti, ugyanis a forradalom eseményeit nem egy magyar, hanem egy külföldi „átlagpolgár” leírásában ábrázolja, ráadásul az illető szovjet állampolgárként válik az események szemtanújává. Ez azért teszi különlegessé ezt a forrást, mert nem egy, adott esetben Magyarország mellett politikai vagy morális okokból kiálló nyugati állam, netán egy, a magyar nemzettel a történelmi tradíciók okán szimpatizáló „népi demokratikus” ország (például Lengyelország) polgáráról van szó, hanem éppen az ellenpólus, a forradalmat vérbe fojtó és azt a saját lakossága és a nemzetközi közvélemény számára ideológiai és politikai alapon legitimáló Szovjetunió polgáráról, akit, a fentebbi formulával élve, a magyar „átlagpolgár” könnyen a „barikád túldoldalán álló személyként” azonosíthatott.

Arkagyij Lavrovics Sziporov (1900–1966) szovjet történésről van szó, akit a szó legszűkebb értelmében nem is igazán tekinthetünk „átlagpolgárnak”, hiszen 1956-ban, magyarországi kiküldetése idején egyszerre volt a Szovjetunió Tudományos Akadémiája (SZTA) Történelmi Intézete igazgatója és az Állami Lomonosov Egyetem (ÁLE) Szovjetunió Kapitalizmuskori Története Tanszékének vezetője,¹ ami a tudományos közéletben meglehetősen exponált helyzetet biztosított számára, lehetősége adódott a tudománypolitika alakítására, sőt, ha nem is a tudományos produktumát tekintve, de a fentebbi pozícióiból fakadóan nyugodtan titulálhatjuk őt – köznyelvi kifejezéssel élve – az „egyes számú” szovjet történésznek. Abban az értelemben azonban, hogy nem a szovjet elnyomó apparátus képviselőjeként, tehát nem a budapesti szovjet külképviseletek (nagykövetség stb.) diplomatajaként vagy a harcoló katonai alakulatok katonájaként, netán az elhárítási-biztonsági szervek rezidenseként érkezik Magyarországra, hanem a forradalom kirobbanásakor éppen Budapesten tartózkodik, és önkéntelenül, mondhatni a véletlennek köszönhetően sodródik az események örvényébe, mégiscsak „egyszerű polgárnak” kell tekintenünk.

Arkagyij Sziporov vázlatos pályaképe

Sziporov teljes életrajzából két mozzanatot érdemes kiemelni. Először is, már nagyon korán, fiatal korában belépett a Komszomolba, majd az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Pártba (OK(b)P), s a kezdetek-kezdetétől a szűkebben vett pátriája, Nyizsnyij-Novgorod megye falusi fiatalságának ideológiai szervezésével foglalkozott. Innen rövid időre a Távols-Keletre, Csitába került, ahol az OK(b)P Távols-Keleti Irodájának pártiskolájában dolgozott adminisztratív munkakörben. Ezt követően felvételt nyert az OK(b)P Központi

* A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézete (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.) tudományos munkatársa. Email-címe: seres.attila@btk.mta.hu

¹ Sziporov életrajzára itt és a továbbiakban is egy 2001-ben megjelent életrajzi enciklopédiából hivatkozunk. A kötet szerzői a biográfiai adatok ismertetéséhez alap kutatásokat is végeztek, és addig ismeretlen levéltári forrásanyagot is felhasználtak, ezért eddig ez a legteljesebbnek tekinthető életrajzi ismertető Sziporovról. Ld.: Sz. V. Voronkova: Arkagyij Lavrovics Sziporov. In: Isztoriki Rosszii. Biografii. (Pod red. A. A. Csernobajeva.) Moszkva, 2001. 728–735.

Bizottságának (KB) moszkvai központi, a pártkáderek legmagasabb szintű ideológiai képzését végző Központi Pártintézetébe (*Institut Krasnoj Professzuri*). Az itt végzett történetek életrajzi és alkotói módszertanának domináns eleme lett a marxista tanokon alapuló ideológiai axióma, mindannyiukat a meg nem alkuvó szembenállás jellemezte a „burzsoá” történettudományi metodológiával és általában véve a polgári történetírással szemben. Az intézet elvégzése után, 1929-ben, Szidorov visszakérült a szülőföldjére, ahol egészen 1935-ig pártmunkával foglalkozott, illetve különböző oktatási intézményekben végzett oktatói tevékenységet.

Ezen a vázlatos életrajzi ismertetésen végigtekintve látszik, hogy Szidorov a háború kirobbanásáig, vagyis érett férfikora kezdetéig, tipikus káderkarriert futott be, mindez magában rejtette azt, hogy élete delején túl előbb-utóbb magasabb pozícióba juthat. Ennek még az sem mond ellent, hogy 1935-ben kizárták a pártból, és megfosztották az állásától, azzal a váddal, hogy 1923-ban, az ún. „nagy pártvita” idején,² ingadozott a két legnagyobb frakció között. Rövid egy év leforgása alatt ugyanis, 1936-ban, visszavonták a vele szembeni vádat, és helyreállították a párttagságát. Ezt követően Moszkvában az *Isztorik-Marxiszt* című lap szerkesztőségéhez irányítják, s ekkortól teszik lehetővé számára, hogy az Állami Lomonosov Egyetemen oktasson, ahol már a háború után, 1949-től kerül a Szovjetunió Kapitalizmuskori Története Tanácskének élére. Az a kérészetletűnek számító fiasco, amelyet a pártkarrierjében 1935–1936-ban el kellett szenvednie, megítélésünk szerint 1953-tól, vagyis Sztálin halála után, a hruscsovi „enyhülés” és desztalinizáció feltételrendszeré között még előnyére is válhatott, hiszen ezzel olyan imázs alakulhatott ki róla, hogy maga is a sztálini önkény áldozatává vált. De legalább is, a személyét és párttevékenységét teljes egészében rehabilitálhatták, hiszen egyértelművé vált, hogy nem ő követett el hibát, hanem az ő kizárásáról határozó korábbi pártvezetés. Mindezt jelezte az is, hogy 1953-ban kinevezték az SZTA Történeti Intézete élére, ami nyilvánvalóan mind a szakmai, mind a pártbeli karrierjének a csúcspontját jelentette, hiszen ebben az időben az SZTA-nak ez volt az egyetlen történettudományi intézete. Ezzel Szidorov a hivatalos szovjet történettudomány legpozicionáltabb szereplőjévé lépett elő.³

Életrajzának második figyelemreméltó és a magyarországi tartózkodása szemszögéből is adekvátnak tekinthető mozzanata a frontszolgálat a háború idején. Nem sokkal a náci

Németország támadása után a frontra irányítják, először, 1941 októberétől a 3. Moszkvai Kommunista Lövészadosztály kötelékében harcol, majd 1942 januárjától az Északnyugati Front 664. számú lövészrezdének propagandainstrukturaként szolgál. 1942 tavaszán megsebesül, ezért kórházi kezelésre szállítják a hátszágba, s egyúttal a Vörös Hadsereg Politikai Főigazgatósága tartalékállományába helyezik. Felépülését követően kooptálják az SZTA Elnöksége mellett létrehozott Nagy Honvédő Háború Történetének Bizottságába. A grémium tagjai történészek voltak, akik interjúkat, feljegyzéseket, szemtanúk beszámolóit stb. révén szintetizálták a fronttevékenységre és a háborús helyzet alakulására vonatkozó adatokat, szisztematikus gyűjtőmunkát folytattak a háború szovjet szempontú későbbi, tudományosan megalapozott feldolgozása céljából. Mindez azt jelentette, hogy Szidorov ebben a minőségében újra a frontra kerül, terepmunkát folytat, az egyes csapatok tagjaival és parancsnokaival készít interjúkat, figyelmeztet és lejegyzik a fronton zajló hadműveleteket stb., ami a személyi biztonsága szempontjából ugyancsak egy sérülékeny helyzet lehetett. Mindezt azért is kívántuk részletezni, mert az 1956. októberi magyarországi tartózkodásáról készített beszámolójában leírja, hogy az akkori Magyar Ifjúság útján lévő szovjet nagykövetségről páncélozott járművekkel evakuálták őt és még négy másik szovjet állampolgárt a fővárostól majd harminc kilométerre levő egyik légibázisra.⁴ Ha nem ismernénk Szidorov életrajzát, azt gondolhatnánk, hogy számára ez egy rendkívül szokatlan élethelyzetnek bizonyulhatott, s akár magunk elé is képzelhetjük azt a – tragikomikus – szituációt, amelyben egy, a Szovjetunióban közmegebecsülésnek örvendő tudós, egy akkor már az 56. életévében járó professzor egy páncélozott járműbe préseledve, tankok fedezetében, életét kockáztatva kénytelen végigutazni az ellenséges magyar főváros utcáin. Mindezt azonban a beszámolóban viszonylag higgadtan, csak a szűk tényekre szorítkozva írja le, ami arra is utal, hogy noha október 23-tól nyilvánvalóan egy rendkívül kiszolgáltatott helyzetbe kerül, a páncélozott járművek, amelyeket belülről talán maga is ismert a háborúból, a fegyveres katonák látványa egyáltalán nem volt idegen tőle, sőt – a háború időbeli közelsége miatt is – inkább szokványos lehetett számára.

A magyar forradalom örvényében

Az egyik legfontosabb kérdés, hogy milyen szervezőmunka előzte meg Szidorov magyarországi kiküldetését. A legkorábbi és minden bizonnyal a kiinduló kulcsfontosságú dokumentum, amire ezzel kapcsolatban bukkantunk, a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Történettudományi Főbizottsága 1956. február 13-i ülésének jegyzőkönyve. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a főbizottság előző, 1954. októberi ülésén annak keretén belül egy önálló bizottságot hívtak életre, amelynek feladata a magyar történettudomány nemzetközi kapcsolatrendszerének megvizsgálása volt, és annak alapján, a soron következő ülésre konkrét javaslatokat kellett

² 1923. október 15-én az OK(b)P 46 régi tagja levélben fordult az OK(b)P KB Politikai Irodájához, amelyben felhívták a figyelmet arra, hogy a pártban belül „frakciódiktatúra” kezdődött, s a pártegység örve alatt elnyomják a másként gondolkodókat. A levél a „46-ok nyilatkozata” néven vonult be a történelembe, és lényegében ezzel vette kezdetét a baloldali ellenzék története a párt történetében belül. Az OK(b)P KB októberi plénuma elítélte ezt a fellépést, s ezzel egy nagyszabású vita előtt nyitott teret, amelynek két körvonalazódó frakciója lett az L. D. Trockij körül tömörülő „baloldal”, illetve az I. V. Sztálin, G. J. Zinovjev és L. B. Kamenyev nevével fémjelzett triumvirátus. Erre részletesen ld.: *T. J. Kraszovickaja: Transzformácija partijinoj sztrukturi i kadrovih mehanyizmov 1921–1928 gg.* In: *Isztorija Kommuniztyicseszkoj Partii Szovjetszkovo Szozjuza.* (Otv. red. A. B. Bezbodrov. Naucs. red. Ny. V. Jeliszejeva.) Moszkva, 2014. (Szerija „Isztorija sztalinizma”) 198–204.

³ 1959-ig állt az intézet élén.

⁴ Ld. a mellékletet. Minden bizonnyal a tököli légi támaszponttól volt szó.

előterjesznie a szükségesnek látszó feladatok megvalósítására.⁵ A grémium tagjai Pach Zsigmond Pál, Ember Győző, Fejér Klára, Zsigmond László és a forradalom idején halálos lövést szenvedő I. Tóth Zoltán voltak. Az 1956. februári ülésre annak rendje és módja szerint elkészült jelentés önálló pontban taglalta a szovjet szakmabeliekkel fennálló kapcsolatokat, s külön kitért arra, hogy a legutóbbi ülés óta eltelt időszakban milyen közös szimpóziumokat szerveztek, mely moszkvai konferenciákon vettek részt magyar történészek stb. A jelentés egyetlen hiányosságként vetette fel, hogy a két akadémia közötti vonalon, kutatócsere keretében már régóta nem járt szovjet történész Magyarországon. Ez igaz, ugyanis függetlenül attól, hogy a mind magyar, mind szovjet részről jól dotált párttörténeti tudományos műhelyek, az MDP Magyar Munkásmozgalmi Intézete és a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) Marx-Engels-Lenin Intézete (oroszbetűszóval: IMEL) intenzív és szoros együttműködést alakított ki egymással az idők folyamán, az SZTA részéről, akadémiai vonalon utóljára Borisz Dmitrijevicz Grekov (1883–1953) középkorász, Szidorov elődje járt Magyarországon, 1948 őszén.⁶ A jelentéstevők ezért azt indítványozták, hogy még 1956 folyamán, legalább egy vezető beosztású vagy ismert szovjet történészt kellene vendégül látnia az MTA-nak néhány hetes időtartamra. Elsősorban Szidorovot javasolták, mellette fellemerült még három kollégájának neve: a részben magyar tematikával foglalkozó Revekka Abramovna Averbuh (1891–1978), a kifejezetten hungarológusként végzett fiatal Tofik Muszlimovics Iszlamo (1927–2004) és a nemzetközi kapcsolatok történetével, azon belül is a korszakban politikai szempontból kurrensnek számító „nagy honvédő háború” diplomáciatörténetével foglalkozó Viktor Levonovics Iszraeljan (1919–2005) neve is.

Az ülés jegyzőkönyvét a főbizottság nyilván az MTA Elnöksége elé terjesztette, amely, a rendelkezésünkre álló források alapján ítélve, elfogadta a Szidorov meghívására vonatkozó indítványt. Az MTA Levéltárában az utókorra maradt egy akadémiai delegáció 1956. nyári szovjetunióbeli útját ismertető, több mint hetvenoldalas részletes beszámoló.⁷ A hétfős küldöttséget maga Rusznyák István elnök vezette, annak tagja volt még Erdey-Grúz Tibor főtitkár, Fogarasi Béla alelnök és Szabó Imre, a II. Társadalmi-történeti Osztály titkára. A delegáció összetétele alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy ez egy legmagasabb szintű, az MTA teljes vezérkarát reprezentáló elnöki küldöttség volt. A június 7-től július 5-ig a Szovjetunióban tartózkodó delegáció a hivatalos és protokolláris vizitéken (SZTA Elnöksége stb.) túlmenően számos akadémiai intézetbe is ellátogatott, s sajnos a beszámoló

⁵ Az MTA Történettudományi Főbizottsága 1956. február 13-i ülésének jegyzőkönyve. Bp., 1956. febr. 13. MTA Levéltára, Filozófiai és Történettudományok Osztálya, 223. doboz, 3. sz. dosszié, 15223/1956. II. O. sz.

⁶ Erre ld.: B. D. Grekov beszámolója 1948. november 6–18. közötti magyarországi kiküldetéséről. Moszkva, dátum nélkül. Arhiv Rosszizszkoj Akagyemii Nauk, fond 529, opisz 2, gyelo 76, lizst 1–9.

⁷ Ismeretlen eredetű beszámoló az akadémiai elnöki delegáció 1956. június 7. és július 5. közötti látogatásáról a Szovjetunióban. Bp., 1956. aug. 16. előtt. Magyar Tudományos Akadémia, Akadémiai Levéltár, III. 30. Elnökségi titkárság, TÜK-iratok, 35. doboz, 8. tétel, 40935/1956. sz.

nem rögzíti pontosan, hogy mely napon, de programjába iktatta a Történeti Intézetet is. A dokumentum röviden kitér a Szidorovval folytatott megbeszélés alapvető mozzanataira, s rögzíti azt is, hogy az eszmecsere végén személyesen Rusznyák adta át a szovjet tudós számára az MTA meghívását egy magyarországi látogatásra, amit Szidorov el is fogadott, és egy őszi időpontban állapodtak meg.⁸ Egy külföldi tudományos akadémia elnökétől személyes invitálást nyerni nyilvánvalóan Szidorov számára is visszautasíthatatlan gesztus volt.

Szidorov a beszámolója elején megjegyzi, hogy már október 15-i megérkezése után érezhetővé vált a magyar főváros levegőjében a hétköznapokétól eltérő, forrongó hangulat.⁹ Van azonban egy érdekes mozzanat, amely előrevetíthette a forradalom napjaiban az MTA legfelső berkeiben kialakuló és az előbb említett feldolgozásban részletesen ismertetett vezetői válságot, vagy legalább is az addigi vezető tisztségeket betöltő személyek megingását. Az akadémiai intézetek dolgozói október 19-én, pénteken délután széleskörű aktív értekezleten vitatták meg az Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége (MDP KV) korábbi, értelmiségi határozatával kapcsolatos teendőket. Az MTA Dísztermében rendezett gyűlést Erdey-Grúz Tibor főtitkár moderálta, s azon részt vettek az akadémiai intézetek igazgatói, párttitkárai, szakszervezeti titkárai és munkatársai, továbbá számos akadémikus is. A felszólaló intézetigazgatók és akadémikusok gondolatmenetének egyik döntő érvényű konklúziója ugyanaz volt: meg kell szüntetni az Akadémiára nehezedő politikai nyomást és mentesíteni kell a tudományok művelését az ideológiai kényszerektől. Ezzel összhangban elhangzott az is, hogy az intézetek működtetésében és a tudományos kutatásban ki kell küszöbölni az azt megelőző időszak „szektás” és dogmatikus hibáit. Többen felvetették az MDP KV Tudományos Osztálya vezetőjének, Andics Erzsébet történésznek a személyi felelősségét is, s noha a menesztésének szükségességét nyíltan nem követelték, nyilvánvaló volt, hogy a változáshoz egyértelmű személyi konzekvenciákat is le kell vonni.¹⁰ Nem kizárt, hogy Szidorov értesülhetett erről az értekezletről és legalább felszínesen az ott elhangzottakról is, ezért a beszámolója elején az akadémiai közegben uralkodó feszült légkörre is utalhatott. Egyes sajtóbeszámolók meg is jegyzik, hogy az akadémiai intézetek munkatársai évek óta nem beszéltek ennyire őszintén és szenvedélyesen a problémáikról, mint akkor, ezen az értekezleten.¹¹

Szidorov budapesti munkaprogramjával kapcsolatban egyelőre nem bukkantunk részletes, napi szintű, naplószerű feljegyzésre vagy emlékeztetőre, még csak előzetes programterv sem került a látókörünkbe. Annyi mindenesetre bizonyosnak tűnik, hogy Szidorov egy helyen rosszul emlékezett, és összekevert egy dátumot, ugyanis az MTA akkori Roosevelt

⁸ Ld. a hivatkozott beszámoló gépiratának 45–46. oldalát.

⁹ Ld. a mellékletben közölt forrást. A forradalom napjaiban az MTA-n zajló eseményekről: Póto János: 1956 az Akadémián. *Történelmi Szemle*, 48 (2006) 53–90.

¹⁰ Az értekezleten történeteket egyelőre csak sajtóbeszámolók alapján tudjuk rekonstruálni. Ld. pl.: Az akadémiai intézetek dolgozói megvitatták az értelmiségi határozattal kapcsolatos teendőket. *Magyar Nemzet*, 1956. okt. 20. 2.

¹¹ Széles vita az Akadémia demokratizálásáról. *Szabad Nép*, 1956. okt. 20. 1.

téri székházában tartott fogadásra minden bizonnyal nem október 22-én este, hanem 23-án este került sor, hiszen a tömegdemonstrációk aznap kezdődtek el a főváros utcáin, ráadásul 23-a esett a keddi napra, 22-e pedig hétfőre. Az is valószínűsíthető, hogy a nagyszabású protokolláris fogadás időpontjái csak a hivatalos vizitek, intézettelátogatások kötelező sorozata zárult le. A *Magyar Nemzet* és a *Népszava* október 24-i számában ugyanis még közzétette a Szidorov következő napra, tehát 25-re tervezett, s nyilván jóval korábban egyeztetett előadására vonatkozó információkat: annak helyét (MTA Történettudományi Intézete Belgrád rakpart 5. sz. alatti épülete), időpontját (16:00 óra) és címét is („A szovjet történettudomány helyzete a XX. kongresszus után”).¹² A szovjet történész beszámolójából ugyanakkor kiderül, hogy erre már nem biztosan nem került sor, hiszen 23-a után megszakadt minden kapcsolata a magyar kollégáival, és a 29-én estig tartó közel egyhetes időszakot a szállodájában „vészelte át”.¹³

Van azonban még egy bennünket foglalkoztató további kérdés. Egy másik orosz levéltári iratból tudomást szerezhettünk egy hatvanfős szovjet turistacsoport sorsáról. A szovjet állami utazási vállalat, az INTURISZT illetékes csoportvezetője készítette ezt a beszámolót a forradalom napjaiban szintén Budapesten rekedt turistákról. Ebből megtudhatjuk, hogy a Magyarországon tartózkodó szovjet állampolgárokat, a már említett turistacsoport tagjai mellett a szovjet külképviseletek dolgozóinak családtagjait, a budapesti szovjet iskola tanári karát és másokat november 1-jén utasszállító hajóval, vízi úton, Pozsonyon keresztül evakuálták Budapestről.¹⁴ A INTURISZT-beszámolóból megtudjuk azt is, hogy mire Szidorovék a nagykövetségre értek, a szovjet konzuli szerveknek már tudomásuk volt a nagy létszámú turistacsoportról is. Vajon miért döntöttek úgy, hogy nem várják be a turistákat, és Szidorovék kis csoportját a többi szovjet állampolgártól külön menekítik ki Magyarországról? Ennek kézenfekvő magyarázata az lehet, hogy a szovjet diplomáciai és katonai szervek nem dolgoztak ki tervszerű intézkedéscsomagot a Magyarországon rekedt szovjet állampolgárok evakuálására, ezt a folyamatot az ötletszerűség, az improvizáció jellemezte. Igaz, az is nyilvánvaló lehet, hogy az október 30-án, a nagykövetségen hirtelen és váratlanul felbukkanó ötfős kétségbeesett csoportot, Szidorovot és négy társát nem tudták elszállásolni valamilyen szükségmegoldás keretében, az ő sorsukról azonnal gondoskodni kellett. Kézenfekvőnek tűnhetett tehát, hogy páncélozott járművekkel valamelyik, katonai szempontból már biztosított légikikötőbe szállítják őket. A 60 fősnél is nagyobb kontingens kimenekítését ugyanakkor minden bizonnyal nem tudták katonai

szállítóeszközökkel légi úton megoldani, talán nem is álltak rendelkezésre az ehhez szükséges tranzitálási kapacitások és technikai eszközök.

Érdeemes még egy momentumra felhívunk a figyelmet. Szidorov november 3-án, amikor megírta a beszámolóját, még nem láthatta az események végkifejletét, az SZKP KB Elnöksége – hosszas viták után, de lényegében véve egy korábbi forgatókönyv alapján – éppen aznapra formálta ki végleges döntését a magyar forradalom elleni hadműveletről,¹⁵ a szovjet csapatok csak másnap hajnalban intéztek támadást a magyar fegyveres felkelők gócai ellen. Noha maga is úgy ítélte meg, hogy az események „szovjetellenes” jellegű öltöttek, politikai értelemben nem foglalt állást, inkább egy értéksemleges szóhasználatot, „fegyveres felkelésről” tesz említést,¹⁶ aminek egyaránt lehet negatív és pozitív konnotációja.

Végezetül feltűnő, hogy sem a hazai, sem az orosz történeti irodalom sehol nem említi meg azt az igencsak figyelemfelkeltő és unikális mozzanatot, hogy az „egyes számú” szovjet történész a magyar forradalom kirobbanásakor éppen Budapesten tartózkodott, és csak kalandos úton sikerült kijutnia a magyar fővárosból – a korszakkal, illetve kifejezetten a forradalom történetével foglalkozó kortárs kutatók nem is tudnak erről. Természetesen nem kívánjuk azt állítani, hogy Szidorov története az 1956. évi forradalom legfajsúlyosabb momentumai közé tartozik, netán a „kálváriája” a korabeli események fő sodorvonalába illeszkedne. Mégis létjogosultnak látjuk azt a kérdést, hogy mindez eddig miért nem jelent, illetőleg jelenhetett meg a hazai történeti diskurzusban, hiszen nyilvánvaló, hogy Szidorov hazai kortársai közül többen a magyarországi útja előtt már hivatalos és kollegiális összeköttetésben álltak vele, személyesen ismerték, és talán a budapesti fiaskó után is tartották vele a kapcsolatot. Legalábbis erre következtethetünk Pach Zsigmond Pálnak egy későbbi, jóval az események és ráadásul Szidorov halála után publikált esszéje alapján, amelyben áttekintette a magyar és szovjet történészek közötti háború utáni kapcsolatok alakulását. Ebben *expressis verbis* utal az egykorvolt kapcsolatokra az általa „kitűnőnek” titulált Szidorovval.¹⁷ Ha azonban a mai ismereteinkkel és tudásunkkal olvassuk ezt a cikket, már önmagában Pach gondolatmenetének felépítése is magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért is kellett feledésbe merülnie Szidorov balul sikerült budapesti látogatásának. Pach írása az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya által 1974. szeptember 14-én, a magyar–szovjet tudományos és műszaki együttműködési egyezmény megkötése 25. évfordulójának ünnepére szervezett tudományos ülészak előadásait egybefoglaló akadémiai kiadványban jelent meg. Ebben részletesen felidézi az emlékeit Grekov már említett 1948. évi budapesti látogatásáról, a Magyar Történészek I. Kongresszusán, 1953-ban résztvevő szovjet delegációról, még anekdotikus

¹² Ld.: Szovjet tudós előadása. *Magyar Nemzet*, 1956. okt. 24. 8. Vö.: A. L. Szidorov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történeti Intézete igazgatója október 25-én 16:00-kor előadást tart az MTA Történettudományi Intézetében (V. Belgrád rakpart 5.) „A szovjet történettudomány helyzete a XX. kongresszus után” címmel. *Népszava*, 1956. okt. 24. 4.

¹³ Ld. a mellékletben közölt forrást.

¹⁴ Ld.: J. A. Lebegyev csoportvezető beszámolója V. M. Ankugyinov, az INTURISZT elnöke számára az október 23. és november 1. között Magyarországon rekedt szovjet turistacsoport sorsáról. Moszkva, 1956. nov. 13. Rosszjiskij goszudarsztvennij arhiv novejszej isztorii, fond 5, opisz 28, gyelo 470, liszt 278–281.

¹⁵ Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. (Szerk. Vjacseszlav Szereda–Rainer M. János.) Bp., 1996. 148–154.

¹⁶ Ld. a mellékletben közölt forrást.

¹⁷ *Pach Zsigmond Pál: A szovjet és magyar történettudomány kapcsolatainak jelentősége, eredményei, továbblépése.* In: A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának közleményei. (Szerk. Mátrai László.) XXIV. köt. 1. sz. Bp., 1975. 6.

elemekkel is átítatja az ezekkel a szovjet kollégákkal folytatott találkozásokról és eszmecserekről írtakat. A Szidorovra vonatkozó félmondatnyi, sommás utalást követően azonban az emlékeit hirtelen átvezeti az 1960-as évek elejére.¹⁸

Alaposan feltételezhető, hogy Szidorov budapesti útját, az általa elszenvedett emberi megpróbáltatások és sérelmek okán, mind a magyar, mind pedig a szovjet fél végső soron súlyos kudarcként értékelte, legalábbis az, minden körülményével együtt, utólag egy rendkívül kínos és kellemetlen esetenként maradhatott meg a szovjet tudóssal kapcsolatban álló magyar történészek emlékeiben is, amiről nem illett, vagy nem lehetett jóleső érzés beszélni. Ebbéli gyanúnkát erősíti az a jelentés is, amely az MTA Történettudományi Intézetének az MTA II. Társadalmi-történeti Osztálya számára készült az 1956. július 1. és 1957. június 30. közötti beszámolási időszak szakmai feladatainak elvégzéséről. Ennek a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó terjedelmesebb része csupán annyit rögzít Szidorovnak – nemzetközi reláció tekintetében egyébként eredendően prioritást élvező – magyarországi látogatásáról, hogy azt a magyar történettudomány nem tudta kihasználni és a saját javára fordítani.¹⁹ Mindehhez persze hozzá kell vennünk azt a magyar forradalom tágabb eseménytörténeti kontextusából fakadó körülményt is, hogy a forradalom vérbe fojtása látványosan átrendezte a mérvadó magyar és a szovjet értelmiségiek közötti viszonyokat és kapcsolati hálót, s hosszú ideig bizalmatlanság övezte a két ország kulturális elitje és tudós társadalma közötti kapcsolatok újjáépítésének folyamatát. A politikai viszonyok konszolidációjával a forradalom alatt történtek felelőlegessége, mindkét fél „érzékenységére” való tekintettel, tabunak számított, vagy csak az új hatalom számára szalonképes interpretáció fogalomtárával volt lehetséges, ami meg is nehezíthette azt, hogy a későbbiekben beszédtémává váljon Szidorov budapesti látogatása és őszintén szóljanak róla.

Záró gondolatok

Tanulmányunk végén óhatatlanul is vissza kell utalnunk az előszóban a forradalom eseménysorának rekonstruálását segítő *perszonális* források relevanciájáról leírt gondolatunkra. Úgy véljük, hogy Arkagyij Szidorov szovjet történész alábbi beszámolója összességében véve egy ilyen személyi megközelítésű, *perszonális* indíttatású, mikrotörténeti keretből kiinduló, de akár makrotörténeti keretek között is elhelyezhető és értelmezhető forrás. Az 1956. évi magyar forradalmat eddig még nem láthattuk olyan „egyszerű” szovjet állampolgár szemével, aki „testközelből”, a helyszínen élte át a forradalom egyes eseményeit. Ismét aláhúznánk, hogy ő nem volt tagja semmilyen szovjet fegyveres testületnek vagy politikai

szervnek. Ez egy egészen sajátos és egyedi perspektívája a korabeli történéseknek. Mindamelllett, hogy Szidorovnak egyetlen haja szála sem görbült meg, a beszámolóját – az események visszaidézésekor – végig áthatja a kiszolgáltatottság érzése, nyilvánvaló, hogy volt félnivalója, úgy érezte, hogy a „szovjet-ellenes” jelleget öltő, majd fegyveres összetűzésekben kicsúcsosodó megmozdulás ellene is irányul. Erre vezethető vissza az is, hogy ki sem merte tenni a lábát a szállodából egészen addig, amíg egy számukra elfogadható és megbízható személy fel nem ajánlotta a segítségét. S mindez persze annak fényében is igaz, amit korábban a harctéri tapasztalatairól írtunk.

A kérdés tehát az, hogy szembesülve ezzel a kiszolgáltatottsággal és lappangó félelemérzéssel, emberi és morális értelemben tudunk-e empátiát tanúsítani Szidorov iránt, bele tudjuk-e magunkat helyezni abba a pszichés helyzetbe, amit neki át kellett élnie? Úgy, hogy közben tisztában vagyunk a magyar forradalom ösztársadalmi jellegével és erejével, látjuk az ahhoz vezető utat, a szovjet típusú önkényuralmi rendszer elnyomását, a nemzeti érzelmek eltiprását és a forradalom vérbe fojtásával együtt járó nemzeti, társadalmi és emberi tragédiák sorozatát?

Melléklet²⁰

Arkagyij Szidorov szovjet történész, a Szovjet Tudományos Akadémia Történeti Intézete igazgatójának beszámolója a Szovjet Tudományos Akadémia Külügyi Osztályának 1956. október 15–30. közötti budapesti tartózkodásáról

Moszkva, 1956. november 3.

*Orosz nyelvű eredet gépirat. Arhiv Rosszizskoj Akagyemii Nauk, fond 579, opis 2, gyelo 76, liszt 34–34. ob.*²¹

56. XI. 15.²² A Szovjet Tudományos Akadémia Elnöksége Külügyi Osztályának

A Magyar Tudományos Akadémia meghívására október 15-én érkeztem Budapestre, és október 30-ig tartózkodtam ott. Az események kezdetéig, amelyek október 22-ről 23-ra virradó éjszaka fegyveres felkelésbe torkolltak, és élesen és nyíltan szovjetellenes jelleget öltöttek, sikerült megismernem néhány tudományos intézményt. Egyúttal éreztem, hogy az egész város forrong, és hamarabb el akartam utazni onnan, 7–10 nap múlva, de ebbéli próbálkozásomat nem koronázta siker. A megbeszéléseket követően²³ az a döntés született, hogy szombaton, 27-én utazom el, vagyis a tervezett idő előtt.

Az Akadémia 22-én, kedden este egy fogadást rendezett a tisztelemre. Ezen a történettudomány és a tudományos intézmények

¹⁸ A teljes eszmefuttatás uo. 5–16.

¹⁹ Az MTA Történettudományi Intézetének jelentése az MTA II. Társadalmi-történeti Osztálya számára az 1956. júl. 1. és 1957. jún. 30. közötti beszámolási időszakban elvégzett szakmai feladatokról. Bp., 1957. júl. 11. Magyar Tudományos Akadémia, Akadémiai Levéltár, V. 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya, 223. doboz, 4. sz. dosszié, 15179/1957. II. O. sz.

²⁰ Az irat eredeti tagolásán és elrendezésén nem változtattunk, azt saját fordításunkban tesszük közzé. Az eredeti gépiraton utólagosan, kézírással keletkezett betoldásokat, szövegrészeket kurzívval jelöltük. Az orosz nyelvű szövegekben szokásos köznévi rövidítéseket (pl. elvt. – elvtárs) automatikusan feloldottuk.

²¹ Ob.=oborot (hátlap).

²² Utólagos kézirásos bejegyzés piros tollal a lap tetején.

²³ Sic! Vagyis a tervezett idő előtti elutazásra vonatkozó egyeztetéseket követően.

számos képviselője volt jelen, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke,²⁴ főtitkára,²⁵ és a Társadalmi-történeti Osztály akadémikus titkára, Szabó [Imre].²⁶ A fogadás a városban zajló széleskörű demonstrációk légkörében folyt le, a tömeg az Akadémia épülete mellett haladt a Parlament irányába. Az Akadémiáról már épp hogy eljutottam a Margit-szigeten lévő szállodába²⁷ Réti elvtársnak,²⁸ a Párttörténeti Intézet igazgatójának segítségével, és attól kezdve a magyar történészek közül senkit nem láttam és nem volt velük élő kapcsolat.

A magyarországi események a továbbiakban a szemem előtt játszódtak le. A szállodában találkoztam a szovjet delegációval, amelynek élén a Minisztertanács Munkaerőforrás Főigazgatósága vezetője, G. O. Zelenko²⁹ állt, és együtt töltöttük az időt 29-ig, amikor Pecső magyar kommunista³⁰ segítségével sikerült eljutnunk a nagykövetségre, onnan pedig október 30-ra virradó éjszaka a katonai parancsnoki irodára.

Tankok és páncélozott szállítójárművek által fedezve 30-án reggel a parancsnokság átvitt bennünket a várostól 30 kilométerre lévő katonai repülőtérre.³¹ A katonai parancsnokság egy katonai repülőgépet biztosított számunkra, és október 30-án reggel Lvovba, a katonai repülőtérre szállított bennünket. A parancsnokság segítséget nyújtott nekünk, bevitt minket a városba.

Lvovból Zelenkóval együtt vonattal érkeztünk Moszkvába. Mivel a jegyem a Magyar Tudományos Akadémián maradt, az útiköltséget Zelenko elvtárs fedezte, ő vette meg nekem a vonatjegyet a Munkaerőforrás Főigazgatóság megyei kirendeltségén felvett előlegből.

Sajnos, meg kell jegyeznem, hogy a nagykövetség részéről semmit nem tettek annak érdekében, hogy a sorsunk felől érdeklődjenek, amikor egy hétig vesztegeltünk a szigeten, a Hotel Margitszigetben. Tudomásom van róla, hogy valahol vidéken rekedt

a Növénytan Intézet (Leningrád. Az igazgató Zsukov akadémikus.) Szizov professzor³² vezette négyfős delegációja.³³ A sorsukról semmit nem tudok mondani.

1956. XI. 3.

A. Sziporov³⁴

A. Sziporov professzor
Szovjet Tudományos Akadémia
Történeti Intézete Igazgatója

*Tolsztukina elvtársnőnek. Sziporov elvtárs személyi dossziéjába. Rahmanyinov. 56. XI. 10.*³⁵

*4087. sz. bejövő*³⁶

²⁴ Az MTA akkori alelnökei Gombás Pál (1909–1971) fizikus, Ligeti Lajos (1902–1987) orientalista, turkológus és Fogarasi Béla (1891–1959) filozófus voltak. Minden kétséget kizáróan az utóbbi lehetett jelen Sziporov fogadásán, hiszen ő jelentős befolyással bírt az MTA tudománypolitikai irányára, tagja volt az MTA II. Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának, továbbá az 1956 nyarán a Szovjetunióba látogató akadémiai delegációnak is.

²⁵ Az orosz eredetiben a „nyepremennij szekretar” vagyis „állandó titkár” szó szerepel. Erdey-Grúz Tibor (1902–1976) Kossuth-díjas kémikus, egyetemi tanárról van szó. 1950– és 1953 között, majd 1956–1957-ben az MTA főtitkára, egyúttal 1952–1953-ban felsőoktatási, majd 1953 júliusától 1956. júliusáig, Nagy Imre első kormányában, majd a Hegedüs-kormányban oktatásügyi miniszter.

²⁶ Az orosz eredetiben csak a személynév kezdőbetűje olvasható. Szabó Imre (1912–1991) jogász, a jogi tudományok doktora, az MTA rendes tagjáról van szó. Az államszocialista időszak vezető marxista jogfilozófusa. 1955 és 1981 között az MTA Jog- és Államtudományi Intézetének igazgatója, egyúttal 1955 és 1960 között az MTA II. Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának titkára.

²⁷ A Margit-szigeti Nagyszállóról van szó. Jelenleg: Danubius Grand Hotel Margitsziget.

²⁸ Réti László (1908–1992) kommunista történész, az 1948-ban létrehozott Magyar Munkásmozgalmi Intézet alapító főigazgatója 1957-ig. 1970 és 1975 között az Új Magyar Központi Levéltár főigazgatója.

²⁹ Sic! Valójában Zelenko, Genrih Ioszfifovics (1905–1972), szovjet állami tisztviselő, 1954-től 1959-ig a Minisztertanács Munkaerőforrás Főigazgatóságának vezetője.

³⁰ Az illető személyazonosságát nem sikerült megállapítanunk.

³¹ Minden bizonnyal a Budapesttől délre 28,5 km-re található töklőli légitámaszpontról van szó.

³² Szizov, Ivan Alekszandrovics (1900–1968) szovjet növénybiológus, 1946-tól 1961-ig az Ny. I. Vavilov Össz-szövetségi Növénytermesztési Tudományos Kutatóintézet igazgatóhelyettese, 1961-től 1965-ig az igazgatója.

³³ A magyar sajtó tudósításai alapján megállapítható, hogy a négyfős delegáció közvetlenül Bulgáriából érkezett Budapestre október 16-án, és az eredeti terveik szerint több hetet kívántak Magyarországon tölteni. A legtöbb információt erre vonatkozóan ld.: Szovjet mezőgazdasági szakemberek érkeztek Magyarországra. *Magyar Nemzet*, 1956. okt. 17. 4.

³⁴ Sziporov kézjegye.

³⁵ Kézírási záradék kék színű tollal a lap alján a bal hasábjában.

³⁶ Utólagos kézírásos bejegyzés kék színű tollal a lap alján a jobb hasábjában.